

Випадки універбації в говірковому та розмовному мовленні Центральної Слобожанщини

Найактивнішим процесом у розвитку й збагаченні ресурсів лексики української мови та її діалектів є творення нових слів. Завдяки словотворові, що послуговується фіксованими мовними ресурсами (твірними основами і словотвірними формантами), словниковий склад української літературної мови та її говорів залишається відкритою динамічною системою.

Утворення ж нових слів, і це загальновідомо, здійснюється двома способами – морфемним і неморфемним, тобто таким, у якому не беруть участі морфеми. У нашій статті ми приділимо увагу останньому з них, а зокрема такому рідкісному в діалектно-територіальному мовленні явищу, як універбація, тобто творенню слів через стягнення в одне слово стійкого словосполучення, наприклад: десять гривень – *десятка*, залізна дорога – *залізниця*, залікова книжка – *заліковка*, зарубіжна література – *зарубіжска*, студент першого курсу – *першокурсник*, приймальна екзаменаційна комісія – *приймалка*, шкіряна куртка – *шкірянка*. Отже, суть цього явища полягає в перетворенні двочленних і багатослівних сполучень в одночленні.

Термін „універбізація” з’являється в лінгвістиці завдяки працям М. Гельцла, М. Докулїла, О. Ісаченка. Ними було вирішено основні питання, пов’язані з цим поняттям, визначено поняття морфологічної конденсації, встановлено розрізнення генетичного і функціонально-структурного аспектів при її описові, проблема мотивації універбів багатослівними найменуваннями. Це явище розглядали на різному матеріалі й під різним кутом зору І.М. Думчак (явище універбації в українській мові) [3], Н.М. Захлюпана (українські універбати на -к-а в зіставленні з російськими) [4], Л.В. Сахарний (структуру слова-універба і контекст на матеріалі російської мови) [5], О.М. Сидоренко (поняття універбізації в сучасному слов’янському мовознавстві) [6], О.Г. Широкова (універбізацію в чеській мові в зіставленні з російською) [9] та інші.

Матеріалом для статті послужили в основному власні польові записи, здійснені упродовж 2001–2006 років у 32 населених пунктах Центральної Слобожанщини.

Явище універбації в українському діалектному мовленні зустрічається дуже рідко, проте кількість слів-універбатів у сучасній українській літературній мові також є не значною. Найпродуктивнішими в говірках Центральної Слобожанщини, а саме про них переважно йтиме мова в нашій статті, є універбати на *-к-а*: *безр’їжска* (безрога корова), *вишин’їрка* (вишнева наливка), *сливій’анка* (сливова наливка).

При утворенні таких конструкцій спостерігається їх смислова залежність від співвідносних атрибутивних словосполучень, частіше за все двокомпонентних (прикметник та іменник, рідше іменник з дієприкметником, наприклад, *вишив’анка* (вишита сорочка), іменник із родовим якости). Таким чином, похідна основа співвідноситься за формою з одним мотивуючим словом, а за смислом із цілим словосполученням. Наприклад, слово *л’їтроїрка* (літрова посудина), формально мотивується прикметником „літровий”, а семантично – словосполученням „літрова посудина”. Отже, як бачимо, універбати на *-к-а* є лексичними еквівалентами словосполучень: *їярка* – яра пшениця, *їачм’їнка* – ячмінна солома, *їачка* – ячна солома, *л’їтруїрка* – літрова пляшка горілки, *перц’їрка* – горілка з перцем, *спортиїрка* – кофта зі спортивного костюма, *терн’їрка (терн’їрка)* – наливка з терну. Утворення таких слів супроводжується транспозицією і конденсацією, з яких, власне, й складається процес універбації, тобто скорочення числа компонентів словосполучення, що є твірним за смислом, до одного формально мотивуючого слова.

Ідея предметності в таких лексичних одиницях виражена елементом *-к-а*, за допомогою якого утворюються іменники жіночого роду. Твірне словосполучення, як правило, називає який-небудь предмет за конкретною ознакою. Дериват, утворений від нього, є та-

кою ж вузькою назвою, що має це конкретно-лексичне значення.

Аналізовані центральнослобожанські найменування на **-к-а** – це, переважно, вторинні назви предметів за певною ознакою, на позначення якої першопочатково, як правило, використовувався прикметник.

Характерною рисою словотворення універбатів є їх формальне співвідношення, в основному, з відносними прикметниками. Дуже рідко такі утворення походять від якісних прикметників: **б'іл'аўка** – білява дівчина, жінка, **чорн'аўка** – чорнява дівчина, жінка.

Незначна кількість формально твірних основ якісних прикметників, співвідносних з аналізованими універбатами, пояснюється тим, що ці прикметники у більшості випадків використовуються для творення деад'єктивів із словотвірним значенням „абстрагована ознака” [1:128].

Відзначимо, що словосполучення, які мотивують такі лексичні одиниці можна поділити на три групи.

До першої групи належать атрибутивні словосполучення з узгодженим означенням, що формально мотивує деад'єктив, який можна легко трансформувати в співвідносні атрибутивні словосполучення з неузгодженими означеннями, вираженими іменником у непрямому відмінку з прийменником, наприклад, у середньополіських говірках: **бавоўн'анка** – бавовняна хустка, хустка з бавовни, **вел'ветка** – вельветовий халат, халат із вельвету, **бархатка** – бархатна (оксамитова) стрічка, стрічка з бархату (оксамиту), **каракул'ка** – каракулева шапка, шапка з каракулю і **каракул'ка** – каракулева шуба, шуба з каракулю [2]; в центральнослобожанських говірках: **бел'г'їўка** – бельгійська рушниця, рушниця з Бельгії [8:33]; **абрикос'їўка** – абрикосова наливка, наливка з абрикос, **вишн'їўка** – вишнева наливка, наливка з вишень, **ганус'їўка** – анісова горілка, горілка на ганусі (аніс), **в'їўс'анка** (**оўс'анка**) – вівсяна крупа, вівсяна солома, крупа з вівса, солома з вівса, **греч'анка** – гречана солома, солома з гречки, **шк'їр'анка** – шкіряна куртка, куртка зі шкіри.

Друга група – це словосполучення з узгодженим означенням, яке не може безпосередньо переходити в утворення з неузгодженим означенням: **сименталка** – корова симентальської породи, **ночн'ушка** – жіноча нічна сорочка.

До третьої групи належать словосполучення з неузгодженим означенням, з яких внаслідок стягнення компонентів і постає нове слово: **безкозирка** – кашкет без козирка; **безрукаўка** – одяг без рукавів; **безтарка** – віз

для перевезення сільськогосподарських продуктів без тари; **берез'їўка** – горілка на березових бруньках, але **берез'їўка** (**березоўка**) – це ще й березівська мінеральна вода; **вуш'анка** – зимова шапка з вухами; **калган'їўка** – горілка з корінцем калгану [7:138]; **ус'т'ушка** – пшениця з устюками (остюками).

У досліджуваному ареалі переважають універбати жіночого роду, але зустрічається в центральнослобожанських говірках і невелика кількість подібних найменувань чоловічого і середнього роду, й навіть конструкції утворені від множинної форми іменників: **безрук** – безрукий чоловік, **капус'т'аник** – капустяне поле; **кукурузник** – кукурудзяне поле, **греч'анишче** – гречане поле, **йашинишче** – ячмінне (йашневе) поле, стерня з ячменю, **гумовики** – чоботи з гуми, **кирзаки** – кирзові чоботи, **спортиўки** – спортивні штани.

Зауважимо, що досліджувані факти в центральнослобожанських говірках мають такі лексичні значення: 1) назви грошових одиниць (**п'ят'їрка**, **дес'атка**, **двац'атка**, **триц'атка**); у розмовному мовленні – це ще й назви транспортних засобів, зокрема номери автобусів, трамваїв, тролейбусів, маршруток (назва останнього з них є також універбатом, утвореним від словосполучення маршрутне таксі): **двац'атка** – тролейбус № 20 тощо; 2) найменування одягу: (**ночн'ушка**, **спортиўка**); 3) назви напоїв (**вишн'їўка**, **слив'їанка**); 4) найменування предметів, що мають певну форму, розмір, об'єм (**л'їтроўка**, **л'їтрушка**); 5) назви соломи (**греч'анка**, **йачка**, **в'їўс'анка**); 6) найменування рослин (**їарка**, **ус'т'ушка**) тощо; 7) назви приміщень (**короўник**, **птичник**, **с'їн:ук** та ін.); 8) найменування деяких засобів пересування (**безтарка** тощо); 9) назви на позначення рис людини (**б'іл'аўка**, **чорн'аўка**); 10) найменування на позначення рис тварин, їхньої породи (**безр'їўка**, **сименталка**); 11) назви сільськогосподарських машин (**в'їїалка**, **жнив'арка**, **молот'їїка**, **с'їїалка**); 12) найменування поля (**капус'т'аник**, **кукурузник**); 13) назви підприємств (**табачка** – тютюнова (табачна) фабрика). У розмовному мовленні це ще й найменування явищ, процесів, наприклад, **оператиўка** – оперативна нарада.

Такі деривати, як правило, є бінарними за своєю словотвірною будовою. Похідна основа є сполученням твірної основи і форманта. Обидва ж структурних компонента безпосередньо приймають участь у формуванні смислових значень. Проте такі утворення можуть мати й більше компонентів: **першокласник** – учень першого класу тощо.

Наша робота уможливорює такі висновки:

1. Універбація в центральнослобожанському говірковому мовленні, як до речі, і в літературній мові є досить рідкісним явищем, проте в розмовному мовленні процес стягнення кількох компонентів в один зустрічається досить часто.

2. Найпродуктивнішими в досліджуваному ареалі є універбати жіночого роду з афіксом к-а. Незначна кількість подібних найменувань мотивується формами чоловічого та середнього роду, малопоширеними є й конструкції, що утворюються від множинної форми іменників.

Література

1. Гришук В.В. Дериваційна здатність прикметникових основ в утворенні українських іменників на *-ість* // Питання словотвору / За ред. проф. Ковалика І.І. – К., 1979. – С. 124–131. **2.** Гримашевич Г.І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир, 2002. **3.** Дубчак І.М. Універбація в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1998. **4.** Захлюпана Н.М. Украинские деадъективные универбаты на *-ка* в сопоставлении с русскими // Вестн. Львовск. ун-та. Серия филол. – 1986. – Вып. 17. – С. 43–46. **5.** Сахарный Л.В. Структура слова-универба и контекст // Словообразовательные и семантико-синтаксические процессы в языке: Межвуз. сб. научн. тру-

дов. – Пермь, 1977. – С. 27–37. **6.** Сидоренко О.М. Про поняття універбації в сучасному слов'янському мовознавстві // Мовознавство. – 1992. – № 4. – С. 42–48. **7.** Сумцов М.Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Х., 2002. **8.** Українська діалектологія. Фрагмент Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини): Навч.-метод. матеріали для студентів філфаку (відділення укр. мови та л-ри) / Укл. Сагаровський А.А. – Х., 2005. **9.** Широкова О.Г. Дериваційна універбація в чеській мові (у зіставленні з російською) // Функціонування і розвиток сучасних слов'янських мов: Зб. наук. праць. – К., 1991. – С. 194–210.

АННОТАЦІЯ

Стаття посвящена достаточному рідкому в діалектній речі явленню універбації – образуванню слов через стягивання в одно слово стойкого словосочетания.

SUMMARY

The article is devoted to the univerbation, a rather rare phenomenon in the dialectal speech, that is a word building due to compression into one word of a set expression.